

אור חוזר

עולמה של החסידות

עורך: אבישר הר-שפי

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן

Avishar Har-Shefi, ed.
Or Hozer: The World of Hasidism

אור חוזר: עולמה של החסידות

עורך אחראי: ראובן ציגלר
עורכת ראשית: אוריה מבורך
עורכת משנה: אפרת גרוס
הגהה: שרה המר
עימוד: תמי מגר
עיצוב כריכה: שמואל לעסרי

© כל הזכויות שמורות, 2022

ספרי מגיד, הוצאת קורן
ת"ד 4044 ירושלים 9104001
טל': 02-6330530 פקס: 02-6330534
www.korenpub.co.il

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן
רמת גן 5290002
www.biupress.co.il

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל
אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי
מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 978-965-526-333-6 ISBN

נדפס בישראל תשפ"ב 2022 Printed in Israel

אור חוזר

עולמה של החסידות

מנהלת המיזם:

רלה קושלבסקי - הקתדרה לחסידות ע"ש קלרה ויצחק שניידרמן

עורך: אבישר הרשפי

מערכת: משה אידל, יואב אלשטיין, לואיס גלינרט, חנה הנדלר, רלה קושלבסקי

הקתדרה לחסידות
ע"ש קלרה ויצחק שניידרמן
THE SZNAJDERMAN
CHAIR IN THE
STUDY OF
HASSIDISM

סדרת קבלה וחסידות

הקתדרה לחקר החסידות ע"ש ר' לוי יצחק מברדיטשב,

בחסות לוי יצחק ויהודית רחמני

עורך: צבי מרק

מערכת: אריאל אבן מעשה, בנימין אברהמוב, צבי מרק

הספר מוקדש לזכרה הברוך של

ד"ר ציפי קויפמן

חברתנו, שנפטרה בטרם עת

הספר יצא לאור בסיוע:

הקתדרה לחסידות ע"ש קלרה ויצחק שניידרמן

הקרן ע"ש יצחק עקביהו, המחלקה לספרות עם ישראל

Office of the Provost Dartmouth College

הקתדרה לחקר החסידות ע"ש ר' לוי יצחק מברדיטשב,

בחסות לוי יצחק ויהודית רחמני

המרכז לחקר האישה ביהדות ע"ש פניה גוטספלד הלר

תוכן העניינים

ט	פתח דבר / רלה קושלבסקי
יב	על אודות הספר / אבישר הר־שפי
טו	מבוא: "וְהַכֹּל הוּא אֲדַמַּת קֹדֶשׁ" / יואב אלשטיין
1	אומות העולם / ציפי קויפמן
27	האיש הפשוט / אבישר הר־שפי
49	האישה / אבישר הר־שפי
76	ארץ ישראל / יצחק הרשקוביץ
102	בעלי חיים / אבישר הר־שפי
122	דבקות / ביטי רואי
153	דרשה / שרה פרידלנד בן ארזה
191	הלכה / איריס בראון (הויזמן)
234	התבודדות / אבישר הר־שפי
273	חלום / רועי הורן וצבי מרק
292	לימוד תורה / עמירה ליוור
338	לשון: על פה וכתב, יידיש ועברית / דניאל רייזר
357	מלוא כל הארץ כבודו / אביעזר כהן
399	משיחיות וגאולה / אבישר הר־שפי

434	מתנגדים / אבישר הר־שפי
460	נאו־חסידות / תומר פרסיקו
502	ניגון / שרה פרידלנד בן ארזה
537	סיפור / אבישר הר־שפי
561	עבודה בגשמיות / ציפי קויפמן
585	הצדיק / רון וקס
617	קוליות / דניאל רייזר
636	רחמנא ליבא בעי – כוונת הלב / חנה הנדלר
655	ריקוד / אבישר הר־שפי
678	רצוא ושוב / רון וקס
693	שושלות חסידיות / גדי שגיב
711	שמחה / תמיר גרנות
747	תפילה / צבי מרק ורועי הורן

פרקי חתימה

780	החסידות: מבט היסטורי / דוד אסף
811	החסידות במזרח / רבקה קדוש
814	עולמה הרוחני והרעיוני של תנועת החסידות / רון וקס
837	רשימת מקורות כוללת

לשון: על פה וכתב, יידיש ועברית

דניאל רייזר

מבוא

לשפה שבה דיברו החסידים חשיבות מרובה בהבנת התנועה החסידית, התפתחותה והגותה. יש לשים לב לעובדה שהחברה החסידית הייתה חברה אוראלית ביסודה המושתתת על שפת היידיש. עובדה זו מאפשרת הבנה יותר טובה של התרבות וההגות החסידית ואף של דרכי התפשטותה והמיפוי הגיאוגרפי שלה כפי שנראה ונפרט בערך זה.

כוחו של הבעש"ט היה בדיבורו ולא בקולמוסו, ועל פי המסורת החסידית הוא אף התנגד לכתיבת דבריו כפי שמופיע בסיפור הבא:

פעם אחת ראה [הבעל שם טוב] ששד אחד הולך ואוחז ספר בידו. אמר לו: "מה זה הספר שבידך שאתה נושא?" השיב לו: "זה הספר שחברת". אז הבין הבעל שם טוב שיש איש אחד שכותב תורתו, וקיבץ כל אנשיו ושאל אותם: "מי ככם כותב תורתי?". הודה אותו האיש והביא לו כתביו, ועיין בהם הבעש"ט ואמר: "אין כאן אפילו דיבור אחד שאמרתי" (שבחי הבעש"ט (רובינשטיין), קכא, עמ' 230).

לא זו בלבד שהבעש"ט, לפי סיפור זה, גער במי ששינה את המדיום האוראלי (אמירת תורותיו בעל-פה), למדיום טקסטואלי (כתיבת תורותיו) – אלא גם המעבר

לשון: על פה וכתב, יידיש ועברית

בין מדיומים אלה מקושר בסיפור לדמותו של 'שד'. כלומר, המעתק ממדיום אוראלי למדיום טקסטואלי הוא מעשה דמוני! כמו כן, יש לזכור כי הבעש"ט דיבר ביידיש (כפי שנראה להלן בדבריו של ר' שניאור זלמן מלאדי) והתורות נכתבו בעברית וממילא עברו תרגום, עיבוד ועריכה. לפיכך כאשר עיין בהן, הוא ראה תוצר אחר לגמרי וזעק שאין התוצר זהה כלל לדבריו המקוריים.

הבעש"ט ותלמידו, ר' דב בער המגיד ממזריטש, לא הדפיסו את תורתם. רק עשרים שנה לאחר מותו של הבעש"ט (1760) ושמונה שנים לאחר מותו של המגיד ממזריטש (1772) התפרסם הספר החסידי הראשון 'תולדות יעקב יוסף' (1780), וכל זאת, יש להדגיש, בזמן שהחסידות הייתה במאבק קשה של הישרדות. מדוע אפוא לא הדפיסו ספרים? התשובה פשוטה – משום שהחסידות בראשיתה הייתה מאופיינת בתרבות אוראלית.

תרבות זו מהווה מרכיב מרכזי בהצלחתה של החסידות להפוך לתנועת המונים. החסידות פנתה, בין השאר, לאזורים עניים שבהם הרקע הסוציאלי של התושבים נמוך והפעילות הדתית המרכזית שלהם הייתה קולית (ע"ע קוליות). המעתק החסידי מן הטקסט לדיבור אפשר מספר דברים: התאמת התרבות היהודית הגבוהה (והכתובה) למשיכת אנשים שהיכולת שלהם בענייני דת היא מינימלית, כאשר חלקם יכולים רק לבטא את 'האותיות'; העצמת פעילות קולית כתפילה (ע"ע) הנאמרת בזעקות ובקול רם; פיתוח תרבות של התאספות אנשים העולים לרגל 'לשמוע' את תורתו של הצדיק (ע"ע דרשה); פיתוח תרבות של סיפור סיפורים בעל-פה והעברתן בעל-פה (ע"ע הסיפור בחסידות) ועוד.

כמובן, לתרבות אוראלית זו יש גם היתרון המשמעותי של קשר חי ושל תובנות שניתן להעביר רק בעל-פה, באינטונציה מסוימת ובתנועות גוף ספציפיות. קשר זה לא ניתן לתרגום ולתיחום באופן מלא בכתיבה טקסטואלית ובנוסף יש בו מפרט שפורט על מיתרי הנפש, שלא נתפס במערכת של מילים כתובות:

פעם אחת נזדמן הצדיק ר' משה מקוברין לעיר טריסק. הלך להקביל פניו של המגיד ר' אברהם מטריסק. שאל אותו המגיד אם נשאלו ספרים מרבותיכם? ענה ר' משה ואמר: הן! שאל אותו: בכתב יד או בדפוס? השיב ר' משה ואמר: על לבותיהם של ישראל, כמו שנאמר "כתבם על לוח לבך" (משלי ז, ג) (ש"י עגנון, ספר סופר וסיפור, ירושלים ותל אביב תשל"ח, עמ' תלו).

ר' שניאור זלמן מלאדי, תלמידו של המגיד ממזריטש ומייסד חסידות חב"ד, מתנצל

בהקדמתו לספרו **ליקוטי אמרים** (1796) על שהוא מעלה את דבריו על הכתב. הקדמה זו למעשה מעידה על השינוי ועל המעבר שבין הקשר החי, אשר התקיים בין הצדיק ובין תלמידיו באמצעות דיבור, לבין קשר באמצעות טקסט. פעמים שמעבר זה נבע מכורח המציאות ומתוך אילוצים חברתיים. החסידות גדלה וגדלה והצדיק לא יכול היה לשמור על קשר אישי עם כל המעוניין:

הנה מודעת זאת, כי מרגלא בפומי דאינשי בכל אנשי שלומנו לאמר, כי אינה דומה שמיעת דברי מוסר לראיה וקריאה בספרים... אך ביודעיי ומכיריי קאמינא, הם כל אחד ואחד מאנשי שלומנו שבמדינתנו וסמוכות שלה, אשר היה הדיבור של חיבה מצוי בינינו, וגילו לפני כל תעלומות לבם ומוחס בעבודת ה' התלויה בלב. אליהם תיטוף מלתי ולשוני עט סופר בקונטרסים אלו הנקראים בשם 'ליקוטי אמרים'... וכולם הן תשובות על שאלות רבות אשר שואלין בעצה כל אנשי שלומינו דמדינתנו תמיד, כל אחד לפי ערכו, לשית עצות בנפשם בעבודת ה'. להיות כי אין הזמן גרמא עוד להשיב לכל אחד ואחד על שאלתו בפרטות, וגם השכחה מצויה. על כן רשמתי כל התשובות על כל השאלות למשמרת לאות, להיות לכל אחד ואחד לזכרון בין עיניו, ולא ידחק עוד ליכנס לדבר עמי ביחידות, כי בהן ימצא מרגוע לנפשו ועצה נכונה לכל דבר הקשה עליו בעבודת ה', ונכון יהיה לכו בטוח בה' גומר בעדנו (ר' שניאור זלמן מלאדי, תניא, ליקוטי אמרים, הקדמה).

עם זאת, הספרות הטקסטואלית החסידית מעולם לא החליפה את הקשר החי והישיר שהתקיים באמצעות הדיבור, ושני רבדים אלו של דיבור וכתובה התקיימו זה לצד זה בכל תקופת החסידות עד ימינו. ר' קלונימוס קלמיש שפירא, האדמו"ר מפיאסצנה, בן המאה העשרים, הדגיש בכתביו הטקסטואליים כי הם וכל שאר הספרות החסידית, לא יכולים להוות תחליף להווי החיים החסידי: "כי החסידות שבכלל עיקרה לא בספר נחרת, רק בעצמיות החסידים, בחינת 'זה ספר תולדות אדם'. האדם והחסידים הם ספרם של החסידות" (ר' קלונימוס קלמיש שפירא, מבוא השערים, עמ' רעה).

התפשטותה הגיאוגרפית של תנועת החסידות בין השנים 1772 ל-1815 עומדת בזיקה ברורה לשפת היידיש. החסידות כתרבות אוראלית המתנהלת ביידיש הגיעה למחוזות שבהם דיברו יידיש, ולא פרצה למחוזות שבהם יידיש כבר לא הייתה השפה שבה התנהלו היהודים בשנים הללו, או שמעולם לא דיברו בהם יידיש. לפיכך, החסידות לא הגיעה למערב אירופה שבה דיברו בשנים הללו בעיקר בגרמנית, ואילו

לשון: על פה וכתב, יידיש ועברית

היידיש כשפת דיבור הלכה ושקעה לה, ולא לאיטליה שבה יידיש הפסיקה לשמש שפה מדוברת כבר במאה השבע-עשרה. על אחת כמה וכמה שלחבל הבלקן ולטורקיה, שם דיברו היהודים לאדינו (ספרדית יהודית) – החסידות לא הגיעה. בהונגריה התפשטה החסידות באזורים הצפון-מזרחיים בלבד ולא במרכז (אזור בודפשט) בו דיברו הונגרים. כמו כן לא הגיעה החסידות לארצות מרכז אירופה, כדוגמת אוסטריה ושווייץ, בהן דיברו היהודים גרמנית. הגבולות הגיאוגרפיים של התפשטות התנועה החסידית הם הם הגבולות של שפת היידיש, אשר עיצבה את תנועת החסידות ואפיינה אותה, בסופו של דבר, כתנועה יהודית מזרח-אירופאית.

ספרות חסידית ביידיש ובעברית

בקורפוס הספרות החסידית משנת תק"מ (1780) שבה התפרסם הספר החסידי הראשון 'תולדות יעקב יוסף' ועד סגירת הדפוסים היהודיים בפקודת השלטון הרוסי בשנת תקצ"ז (1836), הודפסו רק שלושה ספרים חסידיים ביידיש: 'סיפורי מעשיות' של ר' נחמן מברסלב (1815), 'שבחי הבעש"ט' (1815-1816) ו'פוקח עורים' (1832) של ר' דב בער, האדמו"ר השני בשושלת חסידות חב"ד. הראשון התפרסם במהדורה דו-לשונית, עברית למעלה ויידיש למטה, השני בגרסאות חלופיות של עברית ויידיש והשלישי ביידיש. ישראל צינברג ומאיר ווינר טענו כי ספרות חסידית זו שהתפרסמה ביידיש נועדה להפצת החסידות ולהתפשטותה בקרב ההמון. לעומתם חיים ליברמן הראה כי ספרות זו נוצרה לאחר התפשטותה והתקבעותה של התנועה החסידית וכי הספרות החסידית מעטה מאוד ביחס לכל מה שנדפס ביידיש באותה העת. לכן אנו חוזרים להנחה כי כוחה של החסידות בראשיתה היה בעיקר בקומוניקציה שבעל-פה ובהווי החיים שפיתחה ושכללה.

לעומת הספרים שצוינו לעיל, רוב רובה של הספרות החסידית ובעיקר הדרשות החסידיות – התפרסמו בעברית. עם זאת יש לשים לב לעובדה שהדרשה החסידית הינה טקסט מתורגם וכי מקורו של הדרוש החסידי הכתוב עברית הוא בדרשה בעל-פה שנישאה ביידיש (ע"ע דרשה). זאת ועוד, דרשות חסידיות רבות מתקופת ראשית החסידות, לא נכתבו ולא נערכו על ידי אומן ולא ברור אם הצדיקים שדרשו אותן התעניינו כלל בפרסום דבריהם וכפי שכתב זאב גריס: "מן הראוי להסב את תשומת הלב לעניין נוסף... כי רוב התורות והדרשות החסידיות שנדפסו מאת ראשוני הצדיקים, הצדיקים לא ערכו... אם מכיוון שנדפסו אחר מותם ובחייהם לא טרחו... או אפילו שפשוט לא התעניינו בתוצר הכתוב של רוחם, אלא אך ורק בדרשה החיה

שקשרה אותם אל חסידיהם" (זאב גריס, ספר, סופר וסיפור בראשית החסידות, עמ' 49). אכן ספרי חסידות רבים מאגדים רישומים של תלמיד או אפילו תלמידים מספר ולא דברים כתובים שהשאיר אחריו הצדיק.

בהקדמה של ר' שלמה מלוצק לספר מגיד דבריו ליעקב, אוצר דרשותיו של המגיד ממזריטש – מכריז הוא: "ואנה ה' לידי כמה כתבים מכמה כותבים והעיקר מועתק מכתבת יד הרב המופלג החסיד ועניו הישיש מוהר"ר זאב וואלף מק"ק הראדנא" (ר' שלמה מלוצק, מגיד דבריו ליעקב, הקדמה, עמ' ד). כלומר, 'מגיד דבריו ליעקב' הינו אוסף של רישומי תלמידים ערוכים על ידי עורך אחד שביכר כתב יד מסוים על פני חבריו. תהליך דומה אפשר למצוא גם בחסידות המאוחרת של שלהי המאה התשע עשרה כפי שמעיד ר' אלימלך שפירא מגרודזיסק על עריכת ספריו 'אמרי אלימלך' (ורשה תרל"ו), ודברי אלימלך (ורשה תר"ן). בהקדמתו לספרו אמרי אלימלך כתב:

והנה בהתאסף עלי סוד ישרים ועדה, מידי חודש בחדשו ומידי שבת בשבתו... הטו את אזנם לשמוע לאמרי, כתבו ורשמו לעצמם את אשר שמעו... והנה נתפזרו הגליונות בין החברים עם חידושי תורה שלי, ובסיבת עילת כל העילות נתאספו הגליונות, ובפרט הנמצאות במגילות סתרים של המנוח האברך החרף חסידא ופרישא מוהר"י בעריל זצ"ל מפה ק"ק, אשר ביראתו הקודמת לחכמתו, כתב לעצמו כל מה ששמע מפני, כדי להגות בהם ונלקטו הגליונות אחת אל אחת, וגמרו בלבכם לחברם יחד וליתנם לבית הדפוס, ונענעתי להם ראשי והרשתי להם שיחקו בדפוס (ר' אלימלך שפירא מגרודזיסק, אמרי אלימלך, הקדמה).

הדרשה החסידית הכתובה הינה אפוא, במקרים רבים, רישומים של התלמידים, והיא השתקפות חיוורת בלבד של הדרשה האוראלית שפעמים היוותה התרחשות דרמטית. מצב זה הורע מאחר שהדרשה האוראלית נישאה בידיש ואילו הדרשה הטקסטואלית נכתבה בתרגום לעברית. דוגמה מאלפת לפער בין התוצר העברי ובין המקור בידיש ניתן לדלות מהקדמתו של ר' יהודה ליב בן ר' דב בער מליניץ לספר תשואות חן מאת ר' גדליה רבינוביץ אבי חסידות ליניץ. ב"הקדמת השומע מפי המחבר... דברי הכותב מקבץ ומעמר" (ר' גדליה מליניץ, תשואות חן, עמ' ז), מתנצל ר' יהודה מליניץ, אשר כתב את דרשותיו של הרבי מליניץ על פי מה ששמע ממנו, על תרגום והדפסת הדרשה בשפה העברית, ומבקש שאם יש רעיון שאינו מחוור כדבעי לקורא, יש לתלות

לשון: על פה וכתב, יידיש ועברית

את החיסרון בו ולא ברבי, שמא לא הבין כראוי את כוונתו של הרבי או שמא התרגום לעברית לא עלה יפה:

ואם אחר העיון עם כל זה לא יצדק איזה דבר בעיניו [של הקורא] על כל פנים ידין את הרב המחבר לכף זכות ויתלה החיסרון ב, שאולי קצרה כוונתי וקטן מהכיל לקבל הדברים כמו שהיה כוונת הרב בהם. גם אולי משגה הוא בחסר ויתר אות או תיבה בעת הכתיבה או ההדפסה. או אולי נשתנה המכוון מצד ההעתק מלשון ללשון ולשון עלגים לי כי ידוע הדבר שמלאכת ההעתק מלשון ללשון קשה לעשותו כיון שלא להוסיף או לגרוע איזה מכוון כמו שהובא בפתיחה למתרגם בספר חובת הלבבות (שם, עמ' טו).

העובדה כי רוב הספרות החסידית הראשונית מבוססת על רישומי התלמידים, וכי בנוסף לכך הרישומים הללו עברו תרגום מיידיש לעברית – מצביעה על ההתרחקות של החומר החסידי שיש בידינו מן המקור וכפי שציין משה רוסמן: "את כל הכתבים היו צריכים לתרגם מיידיש, דבר שנעשה ביד העורך או המביא לבית דפוס עצמו... וככל שהרבו לתרגם, לצרף ולתקן את כתבי המנהיג, כן רחק התוצר הסופי מניסוחו המקורי של הצדיק" (משה רוסמן, **הבעל שם טוב מחדש החסידות**, עמ' 182). ממילא מספר קשיים מתקיימים בעטיו של התרגום: בראש ובראשונה, התרגום מהווה מכשול להעברה בלתי-אמצעית של הדרוש כנתינתו. שנית, התרגום ככל תרגום הוא כלי פרשני. שלישית, מתרחש שינוי סגנוני-ספרותי במעבר בין היידיש לעברית, ושינוי לשוני אשר נוטל את הישירות ואת הסגנון הייחודי והפשטני של היידיש. הקורא המודרני קורא מילים עבריות אשר ביידיש משמעותן שונה, ואינו מודע להבדלים. משמעות המילה 'דבקות' ביידיש אינה כפי שהיא בעברית החדשה ועוד כהנה וכהנה, וכך הצולל למעמקי סבכי הספרות החסידית סבור שהוא מבין אותה, כאשר מעיניו נעלמות הדקויות:

מי שבא לחקור חסידות על פי המקורות הכתובים בלבד, ואינו דולה מן 'התורה שבעל פה', נסמך על חומר מלאכותי, ומעיניו נעלמים מעיינות חיים... כי את העיקר, את 'הנקודה', רשמו לעתים נדירות בלבד, ואת מה שרשמו תרגמו ל'לשון-קודש', ורק לעתים רחוקות כתבו בלשון שבה חיה המחשבה על שפתותיהם של צדיקים וחסידיהם [יידיש] (אברהם יהושע השל, **קוצק, במאבק למען חיי אמת**, עמ' 5).

ר' שניאור זלמן מלאדי כבר ציין בייחס לתורות החסידיות שנכתבו בשם הבעש"ט בספר צוואת הריב"ש, כי הן למעשה סיכומי תלמידיו וכי הן מתורגמות מידיש. מחמת עובדה זו הוא מדגיש ואומר שלא ניתן לדייק בלשונן וכי יש להיות זהיר, ופעמים רבות הכוונה שונה ממה שנכתב והתפרסם בעברית:

להבין אמרי בינה מה שכתוב בספר הנקרא 'צוואת ריב"ש', הגם שבאמת אינה צוואתו ולא ציוה כלל לפני פטירתו, רק הם ליקוטי אמרותיו הטהורות, שלקטו לקוטי בתר לקוטי, ולא ידעו לכוון הלשון על מתכונתו... ומה שאמר המלקט "שרתה שכינה" לא ידע לכוון הלשון בדקדוק, כי הבעש"ט ז"ל היה אומר דברי תורה בלשון אשכנז [ידיש] ולא בלשון הקודש, ורצה לומר "נתלכשה שכינה" (ר' שניאור זלמן מלאדי, תניא, אגרת הקודש, כה, קלח ע"א-ע"ב).

הרבי מליובאוויטש ר' מנחם מנדל שניאורסון, האדמו"ר השביעי של חסידות חב"ד, דן בדבריו אלו של מייסד חסידות חב"ד, והבין מתוכם כי כל דברי הבעש"ט נאמרו בידיש. לאור זאת מסביר הרבי מליובאוויטש את חשיבות אמירת התורה בידיש דווקא:

יש לבאר מה שאמר אדמו"ר הזקן באגרת הקודש שהבעש"ט ז"ל היה אומר דברי תורה בלשון אידיש ולא בלשון הקודש. לכאורה אינו מובן: כיון שמדובר אודות 'דברי תורה' – למה לא היה הבעש"ט יכול לאומרם בלשון הקודש? ובפרט שכתוצאה מאמירת דברי התורה בלשון אידיש נעשה ענין שלא כדבעי – כמו שאמר אדמו"ר הזקן שכאשר העתיקו ורשמו את הדברים בלשון הקודש "לא ידעו לכוון הלשון על מתכונתו", "לא ידע לכוון הלשון בדקדוק", ועל פי זה גדולה יותר התמיהה שבדבר – שהרי היתה אפשרות לשמור כל זה על ידי אמירת דברי התורה מלכתחילה בלשון הקודש?! והביאור בזה – שתפקידו של הבעש"ט כולל גם אמירת דברי תורה בלשון המדוברת ("זשאַרגאַן" [ידיש]) דווקא, שזהו הלשון שבה 'מדברים' הגוף ונפש הבהמית, ובסגנון פשוט המובן לאנשים פשוטים, כסיפור מעשה וכיוצא בזה, וליתן שם את האבן טוב שבכתר המלך. ולמרות הסיכון שבדבר, מצד זה ש"לא ידעו לכוון הלשון על מתכונתו" – הרי הכול כדאי בשביל לפעול את הענין העיקרי: אמירת התורה בלשון שיבינו גם הפשוטים שבעם, ללא צורך בתרגום הדברים על ידי "המליץ בינותם" (בראשית מב, כג), אלא באופן ישיר מה'עצם' של הבעש"ט לה'עצם' של האיש פשוט,

לשון: על פה וכתב, יידיש ועברית

על ידי הממוצע המחבר, שהיא היא תורת הבעש"ט (ר' מנחם מנדל שניאורסון מליובאוויטש, תורת מנחם, כז (תש"כ), א, עמ' 318).

על פי הדברים הללו, הבעש"ט דיבר ביידיש ממספר סיבות. הסיבה הפשוטה היא: "שיבינו גם הפשוטים שבעם", ואולם הסיבה היותר מעמיקה היא הישירות והרעננות של שפת היידיש ללא תרגום לעברית "שזהו הלשון שבה 'מדברים' הגוף ונפש הבהמית". זו ישירות אשר מקשרת את 'עצמותו' של הדובר עם 'עצמותו' של השומע.

אברהם יהושע השל חי בילדותו בין חסידי קוצק, וכפי שהעיד על עצמו: "בשל עצה מהרבי הזקן, ר' דוד משה ז"ל מצ'ורטקוב, שהיה דודה ובעלה השני של אבי – התיישב אבי ז"ל בוורשה, שם הייתי בשנות נעוריי מוקף בחסידי קוצק" (אברהם יהושע השל, קוצק, במאבק למען חיי אמת, עמ' 7). השל עמד, יותר מכל חוקר אחר, על הפער בין הספרות החסידית הטקסטואלית שנכתבה בעברית לבין מקורה הלשוני היידי, ביחס לתורותיו של ר' מנחם מנדל, הרבי מקוצק:

הצרה היא, שאלו שמסרו את אמרותיו של ר' מנדל בספריהם, תרגמו אותן על פי רוב ל'לשון הקודש'... לפיכך, רבים מן הדיבורים [אמרות] בספרים 'אמת ואמונה' ו'חשבה לטובה', אינם מובנים כלל. בנעוריי שמעתי חלק גדול מהדיבורים הללו כתורה שבעל-פה ביידיש, ולכן פעמים רבות אני מסוגל להבין את ניסוחן המעורפל... אני עוד זכיתי להכיר את ר' בן ציון ואת ר' משה יהודה ז"ל, שנהגו לנסוע לקוצק אל הרבי, וגם מספר רב יותר של חסידים, שהיו ספוגים בשיטת קוצק. מהם קיבלתי את הדיבורים שמצוטטים בספר הזה (שם, עמ' 4).

בנוסף, השל טען טענה מקורית, שלא מצאנו לה תקדים, והיא כי הדרשות שנמסרו בעל-פה ביידיש, הן אותנטיות יותר מן הכתובות בעברית, על אף מסירתן מפה לאוזן במשך שנים, דבר שלכאורה טבעו להשתבש. זאת משום, טען השל, שחרדת הקודש של החסידים לדרשות הצדיקים – משמרת אותן:

'דיבורים' רבים השתמרו גם בעל פה, והאמת היא שדיבורים אלה השתמרו טוב יותר בעל פה מאשר בכתב. בעל פה – השתמרו הדיבורים באותה צורה שנשמעו ביידיש מפי הצדיקים; בכתב – קיימים הדיבורים בכלי שני, מתורגמים ל'לשון קודש'. כל מי שניצב קרוב לחיים החסידיים יודע באיזו רצינות ובכמה

יראת כבוד נוהגים החסידים לחזור על הדיבורים של הצדיקים. החסידים חיו את הדיבורים והתחיו מהם. מעולם לא שובש המקור במודע (שם, עמ' 5).

לשם הדגמת חשיבות היידיש להבנת הדרשה והסיפור החסידי, נציין כי יש סדרת סיפורים תמוהים על דרישת האמת של רבי מנחם מנדל מקוצק מתלמידיו. בסיפורים אלה חוזר המוטיב שבו הרבי גוער קשות בתלמידיו ודוחה את דבריהם, לא על ידי טענות בעלות הגיון או מהלך שכלי, אלא בדרך עקיפה שבה משתמע שדבריהם טפלים או אינם אמת – ללא נימוק מספיק. גערתו נתפסת בעיני הקורא כאי צדק בניגוד גמור לחתירתו של הרבי מקוצק לאמת בלתי-מתפשרת. דוגמה אחת לכך נמצאת באירוע שהתרחש, לפי המסורת של חסידי גור, בסדר ט"ו בשבט בין הרבי מקוצק לבין ר' יצחק מאיר אלתר מייסד שושלת גור:

בסעודת פירות ארץ ישראל בחמישה עשר בשבט ביקש רבי מנחם מנדל מקוצק מתלמידו רבי יצחק מאיר לדרוש מענייני דיומא. פתח רבי יצחק מאיר בפלפול בסוגיית הגמרא על ראש השנה לאילן. שאל ותירץ, היקשה ופירק. אמר לו רבי מנדל: לו היינו בארץ ישראל, די היה לנו לצאת לשדות ולהתבונן באילנות כדי להבין מהו ראש השנה לאילן, פשוטו כמשמעו, ולא בדרך הפלפול! (בצלאל לנדוי, "ט"ו בשבט בחצרות צדיקים", מחנים, מב (תש"כ), עמ' 70).

מה חרה כל כך לרבי מנחם מנדל מקוצק? הלא הוא ביקש מבחיר תלמידיו, רבי יצחק מאיר, שנודע בגאונותו לדרוש ב'ענייני דיומא'. ומה ציפה הרבי מקוצק? והלא ידע הוא כי אין מקור בספרות חז"ל ל"סעודת פירות ארץ ישראל" (סדר ט"ו בשבט), וכי מקורו בספרות הקבלה. דרך הפלפול של רבי יצחק מאיר היא הדרך המקובלת והנורמטיבית ללימוד הסוגיה התלמודית היחידה שדנה בט"ו בשבט במשנה הראשונה של מסכת ראש השנה.

אמרה המובאת בספרו של אברהם יהושע השל, יכולה להאיר באור חדש 'דיבורים' רבים של הרבי מקוצק בכלל וסיפור זה בפרט. השל מעלה על הכתב, ללא מקור, מסורת אוראלית חיה הטוענת כי הרבי מקוצק מעולם לא אמר את המילה 'אמת', שהיא מילה תקנית ביידיש, אלא השתמש במילה 'וואַרהייט', שהיא הצורה היידיית של המילה הגרמנית Wahrheit: "הרבי מקוצק מעולם לא אמר את המלה 'אמת' בלשון הקודש. תמיד הוא השתמש במושג 'די וואַרהייט'. פעם אחת אמר את המלה 'אמת', מיד התעשת ואמר, שיאמינו לו ב'וואַרהייט' שהייתה לו בכך כוונה מסוימת

לשון: על פה וכתב, יידיש ועברית

(שמעתי זאת מפי חסידים) "אברהם יהושע השל, קוצק, במאבק למען חיי אמת, עמ' 70). ההבדל ביידיש בין אמת לווארהייט אינו תמיד ברור והוא תלוי בהקשר. אומנם בדרך כלל ווארהייט זה אמת וכך גם בגרמנית, כרם בהקשרים מסוימים ובאמרותיו של הרבי מקוצק, אמת זה Truth ואילו ווארהייט זה Real, ובעברית מודרנית – 'אמת' זה אמת ו'ווארהייט' זה אמיתי. ווארהייט אינה רק אמת אבסטרקטית כי אם אמת המתממשת במציאות הריאלית.

על פי מסורת זו, הרבי מקוצק לא היה מעוניין ב'אמת', שיש בה הוכחות חותכות. לא היה שום כשל לוגי בדרשה של רבי יצחק מאיר, הרי"מ מגור, ובחידושי החריפים על התלמוד. הדרשה הייתה מושלמת, ואולם הרבי מקוצק היה מעוניין ברובד אחר של המציאות והוא הרובד האקזיסטנציאלי. הוא לא היה מעוניין רק לדון בפירות ארץ ישראל כדיון אינטלקטואלי גרידא, אלא להתהלך בארץ ולחוש את הפירות. חוסר ההבחנה בין ווארהייט לאמת בתרגומים לעברית, בהנחה כי אכן הרבי מקוצק השתמש אך ורק במילה ווארהייט, מקשה על הקורא העברי להבין לעומק את ה'דיבורים' החסידיים. לא תמיד הייתה העברית של תלמידי האדמו"רים, ופעמים אף של האדמו"רים עצמם, מפותחת כדבעי ומשום כך בתרגום העברי יש חסך של שפה, של רגישות חדה והבחנות דקות הקיימות ביידיש.

אפילו אם לא נזדקק לשאלת היידיש ותרגומה לעברית, עצם התוכנה שהתרכזה החסידית הייתה ביסודה ווקאלית – מאפשרת הבנת תורות חסידיות שונות וסתומות. דוגמה שכזו ניתן למצוא באמרה מפורסמת שנאמרה בשמו של ר' מנחם מנדל מרימנוב והובאה בווריאציות רבות ושונות החל מתלמידו ר' נפתלי צבי מרופשיץ ועד אדמו"רי ימינו: "הרב הקדוש ר' מנחם מענדיל מרומינאו אמר כי במעמד הר סיני לא שמעו ישראל רק [אלא] קמץ א, והרבה נתלבטו תלמידי הקדושים על דבריו אלה" (ר' אברהם שמחה הורביץ, ספר חמרא טובא, ירושלים תשכ"ה, עמ' קנא). מספר חוקרים והוגים ראו בדברים אלו תפיסה נועזת ורדיקאלית הממשיכה הגות רציונאלית של הרמב"ם, לפיהם הרבי מרימנוב סבור כי לא היה שום תוכן בהתגלות בהר סיני וכי ישראל לא שמעו דבר, אלא רק חוו התגלות בדממה ונוכחות ישירה של הבורא. לעומת זאת משה אידל הראה, מתוך הבנת חשיבות המרכיב הקולי בחסידות, כי ההיפך הוא הנכון. התרבות של יהודי מזרח אירופה, והחסידות בכללה, הייתה תרבות קולית ועל סמך רקע זה ניתן להבין את דבריו של הרבי מרימנוב. צירוף המילים "קמץ אלף א" ידוע לכל ילד שלמד ב'חדר', ומשמעותו לימוד בקול רם ושינון קולקטיבי יחד עם המלמד. לפי זה, ר' מנחם מנדל מרימנוב לא רצה לטעון שמעמד הר סיני היה בדממה כי אם מעמד רווי קולות. המלמד המשנן את האותיות "קמץ אלף א"

והתלמידים שחוזרים עליו בקול רם מהווים דימוי אנלוגי למעמד הר סיני. א־לוהים מדומה למלמד ובני ישראל הם הילדים המהווים יחדיו קהילה מלאת קולות. המפגש הראשוני של המלמד והתלמידים הוא באמצעות 'קמץ א' המהווה התחלה המלאה בהתרגשות, והתחלה זו מבשרת גם המשך. בדומה, המפגש הראשוני בין א־לוהים לעם ישראל חדור בהתרגשות עליונה ומבשר המשך. אכן, הזיקה בין הלימוד הקולי ב'חדר' המזרח אירופאי לבין מעמד הר סיני מופיע בטקסטים חסידיים רבים ומצדיק את התוכנה שמשה אידל הציע:

ה' הוא המלמד אתכם תורה, וקול ה' בקול ודברי רבכם מתלבש, בשעה שמדבר אליכם דברי תורה, עבודה אף דברי דרך ארץ על פי התורה. והמורא והשמחה, הפחד והאימה שהיו לישראל בשעה שעמדו על הר סיני ושמעו את קול ה' מלהבות אש, חלק מזה גם עתה לכם בשעה שאתם יושבים בישיבה, וכשאתם מזכירים את עצמכם שהחדר שבו אתם נמצאים עתה, מלא מלאכים ושרפים הוא, ומתוכם קול ה' יוצא, מתלבש בקול רבכם ונכנס אל אזניכם ולבכם – פחד ושמחה, יראה ואהבה, מחלחל את גופכם ומרעיד את לבכם, ואת כל עצמכם מכניע לתורת אלוקיננו הנשמעים בדברי רבכם (ר' קלונימוס קלמיש מפיאסצנה, חובת התלמידים, עמ' לא).

היידיש כשפת קודש

כדי לעמוד על מעמד היידיש בחברה היהודית באירופה בכלל ובחברה החסידית בפרט יש לבחון את הזיקה בין היידיש לבין 'לשון-קודש'. לשון-קודש היא לשון המקורות: לשון המקרא, לשון חז"ל (משנה ותלמודים), לשון התפילה והלשון הרבנית בכתבים תורניים מימי הביניים ועד ימינו. יידיש היא שפה יהודית שיש בה מרכיב גרמני רחב, מרכיב עברי, ארמי וסלאבי. יידיש היא שפה יהודית מפאת שדיברו בה יהודים ולא נוכרים, ומשום שכתבתה באותיות עבריות. ההבחנה בין לשון-קודש ליידיש אינה, כפי שסוברים רבים, הבחנה בין קודש לחול, שכן שפת הדרשה בבית הכנסת הייתה יידיש וכן שפת הלימוד בישיבות. בדומה, ההבחנה בין לשון-קודש ליידיש אינה, כפי שסוברים אחרים, הבחנה בין שפה אוראלית לשפה טקסטואלית, שכביכול דיברו ביידיש וכתבו בעברית. חוה טורניאנסקי עמדה על העובדה שהשתמשו ביידיש גם לדברי קודש וגם לכתובה, והוכיחה כי הכול תלוי בנמען. הפנייה בעל-פה תמיד התנהלה ביידיש, בין אם הנמען מבין עברית ובין אם לאו. ואולם הפנייה בכתב – אם

לשון: על פה וכתב, יידיש ועברית

הנמען היה תלמיד חכם האמון על לשון-הקודש אזי פנו אליו בעברית, ואם לאו – פנו אליו ביידיש. לפיכך, ספרות תורנית נכתבה ביידיש למי שהשכלתם בלשון-הקודש לא הייתה מספקת, ונכתבה בעברית למביני שפת הקודש. וכך האדמו"ר החסידי דיבר אל הקהל הרחב ביידיש, ולעומת זאת כתב למשכילים בלשון-קודש.

החברה היהודית במזרח אירופה הייתה למעשה חברה רב-לשונית שהתנהלה במספר שפות במקביל. שפת המדינה שבה חיו, 'לשון-קודש' ויידיש. ללשון-הקודש יוחסה קדושה ולכן שמה. לעומתה, ליידיש לא היה מעמד תרבותי גבוה ולא ייחסו בדרך כלל ליידיש קדושה כלשהי. הענקת קדושה שכזו ליידיש התפתחה, בעיקר בחסידות המאה העשרים לנוכח אירועים היסטוריים מסוימים כפי שנראה, ואולם השורשים לתפיסה זו נעוצים כבר בראשית החסידות. הראשון, ככל הידוע לנו, שייחס קדושה ליידיש הלא הוא ר' שניאור זלמן מלאדי מייסד חסידות חב"ד. בקובץ דרשות שדרש בין השנים 1795-1812 ואשר הודפסו לראשונה בעיר קפוסט בשנת 1837, מופיע הרעיון כי ניתן 'להעלות' כל שפה למדרגה של 'לשון-קודש'. ואולם הרבי לא מסתפק בזו ומציין לשונות זרות שאכן זכו לקדושה: ארמית ו"לשוננו לשון לע"ז" היינו – יידיש. לפיו, הדיבור בלשון יידיש עבור דברי תורה, בדומה לדיבור בארמית בתקופת חז"ל, ותרגום התורה ליידיש הידוע כ'טייטש-חומש', שבו למד כל ילד בחדר, 'העלו' את היידיש לדרגת 'לשון קודש':

ולא גלו ישראל אלא להוסיף כח העלאת של ע' [שבעים] לשון ללשון הקדש. וכמו שנאמר "אני חומה" (שה"ש ח, י) – זו תורה" (פסחים, פז ע"א), שמהאותיות של ע' לשון נעשה גם מהם בחינת חומה זו תורה. וכמו שמצינו בתנאים ואמוראים שדברו בגמרא בלשון ארמי... וכן אנו מתרגמים התורה בלשוננו לשון לע"ז [יידיש] שהוא ענין העלאת הלע"ז ללשון הקדש (ר' שניאור זלמן מלאדי, תורה אור, פרשת משפטים, עח ע"ב).

בזמן מלחמת העולם הראשונה, צדיקים רבים נמלטו מגליציה ובוקובינה, שהיו בקו החזית, והתיישבו בערי הונגריה, אוסטריה ורומניה, בעיקר בווינה ובבודפשט, ובנו שם את חצרותיהם מחדש. מרכזים חסידיים התפתחו במחוזות הונגריה כדוגמת מחוז היידו וביהר, ובמחוזות סלובקיה, טרנסילבניה וואלאכיה (בעיקר בבוקרשט). חסידויות אלו היוו אי של דוברי יידיש במרחב יהודי שאינו דובר יידיש. ככלל, עזיבת השטעטל והמעבר לערים בזמן המלחמה ולאחריה, העצים את תהליך האורבניזציה. עד מלחמת העולם הראשונה העיירה הקטנה (השטעטל) שימרה חיים מסורתיים והיותה תריס הגנה

חלקי למודרניזציה. לעומת זאת ההגירה של מרכזי חסידות לערים מרכזיות באירופה והחשיפה הגדולה יותר לתרבות המערב הציבו אתגרים חדשים בפני תנועת החסידות. תחושת האיום הלכה וגדלה ואיתה ההסתגרות. היידיש שייחדה באזורים חדשים אלו דווקא את החסידים, הפכה למאפיין של החסידים ואמצעי מרכזי להתבדלות חברתית ותרבותית.

אכן ניתן למצוא יותר ויותר הוגים חסידיים שייחסו קדושה ליידיש, ורובם במקומות ששפת היידיש ייחדה את החסידים משאר הסביבה היהודית. כך במשנתו של ר' חיים אלעזר שפירא, האדמו"ר ממונקאץ', שהיה ידוע כלוחם הגדול, בה"א הידיעה, נגד המודרניזציה, החילוניות והתנועה הציונית, ניתן למצוא ייחוס של קדושה לשפת היידיש, וכפי שכתב בשנת 1922, שמשום ש"אבותינו ורבותינו" השתמשו ביידיש ממילא "הכניסו" שפה זו "לגבול הקדושה":

וגם אנחנו נדע מזה דרכי הצדיקים רבותינו להדבק בהם ובכונת לשונם בכל רבד גם בלשון יהודית זשארגא"ן המדובר [יידיש] ונהוג אצל אחינו בני ישראל הקדושים אם כי לשון חול הוא, אך הן המה אבותינו ורבותינו זי"ע בכונתם ויחודם בכל דיבור ודיבור הכניסו אותו לגבול הקדושה (ר' חיים אלעזר שפירא, דברי תורה, תניינא, ז, עמ' קע).

יותר מכך הגדילה לעשות שרה שנירר, שראתה ביידיש יותר מאשר שפת חול אשר גובלת עם הקדושה. שנירר, בת למשפחה של חסידי בעלז ומייסדת מוסדות בית יעקב לחינוך חרדי לבנות, כתבה בשנת 1931, שחור על גבי לבן, כי היידיש היא שפה קדושה:

יידיש היא בעבורנו כה קדושה מפני שצדיקים רבים והרבה מגדולי הדור דיברו בה במשך מאות שנים, ועדיין מדברים באותה הלשון. אם כל כך הרבה צדיקים מדברים יידיש ממילא היא קדושה. לשון זו היא הלבוש של הנשמה. כבר שוחחנו פעמים רבות על אודות העובדה שאצל יהודים החיצוניות חייבת להיות קשורה לפנימיות ("יידיש און יידישקייט", בית יעקב ז'ורנאל, ווארשה-קרקוב-לודז תרצ"א, בתרגומי).

תפיסה נוסטלגית זו, הקרובה לדברי האדמו"ר ממונקאץ', רואה ביידיש שפה קדושה משום שהצדיקים, היינו האדמו"רים החסידיים, דיברו בה, ומדברים בה: "אם כל כך

לשון: על פה וכתב, יידיש ועברית

הרבה צדיקים מדברים יידיש ממילא היא קדושה". בדומה טען מאוחר יותר ר' מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מליובאוויטש, שהיידיש התקדשה תודות לצדיקים, החל מן הבעל שם טוב ועד חמיו הרבי הרי"צ (ר' יוסף יצחק שניאורסון), שדרשו לפני הקהל את דברי החסידות שלהם – ביידיש:

כפי שראינו אצל הרבי הרי"צ שהמשיך וגילה פנימיות התורה לא רק בלשון הקודש, ולא רק בלשון אידיש, שלשון זה נעשה מקודש על ידי זה שהשתמשו בו בתורה ומצוות, וגם במאור שבתורה, החל מהבעש"ט שהיה אומר חסידות בלשון אידיש, כדאיתא באגרות הקודש (אגרת כה) ש"הבעש"ט ז"ל היה אומר דברי תורה בלשון אשכנז ולא בלשון הקודש (ר' מנחם מנדל שניאורסון מליובאוויטש, תורת מנחם, יז (תשט"ז), ג, עמ' 95).

טעם התקדשות היידיש מוסבר בשלוש הציטטות הקודמות בכך שדובריה קידשוה. ואולם אי־אפשר להתעלם מן הרקע ההיסטורי ולנוכח הנסיבות שהדברים הללו נאמרו. אפשר לראות זיקה ישירה בין היחלשות היידיש ביהדות החילונית לבין עליית קדושת היידיש. ככל שהמעגלים החילוניים של דוברי היידיש הלכו והצטמצמו – כך התקדשה היידיש בקרב דובריה החרדים. היידיש הפכה בחברה החסידית, שהיא מן השמרניות בתוך החברה החרדית וממאנת להשתנות – לסממן תרבותי המייחד את החסידים ומשמש תריס תרבותי בין התרבות המסורתית לתרבות החילונית-מערבית. הענקת קדושה ליידיש משום ש"אבותינו ורבותינו" דיברו בה יכולה להתקיים רק בתוך חברה מיעוט שמרנית המנסה לשמר את מנהגי האבות. האדמו"ר ממונקאץ' פעל בסביבה שבה רוב היהודים דיברו הונגרית וגרמנית, שרה שנירר פעלה במרחב הפולני באזור שבו יותר ויותר תלמידים עברו ללמוד בבתי ספר ממלכתיים בפולין – ודיברו פולנית, והרבי מליובאוויטש פעל בארה"ב שבה הייתה מגמה ברורה של אמריקניזציה על חשבון היידיש. הבחירה ביידיש כשפת דיבור מהווה ביטוי מובהק של שמרנות מסורתית, אשר מעוניינת להמשיך את הקיים, בד בבד עם הרצון להתבדלות מן החברה הסובבת שאינה עוד דוברת יידיש.

שורשיה של גישה זו המקדשת את היידיש בשם ההתבדלות ניתן למצוא כבר בכתבי ר' עקיבא יוסף שלזינגר (1827-1922). ר' עקיבא שלזינגר היה דמות יוצאת דופן, שאינה חסידית, מתלמידי תלמידיו של ר' משה סופר המכונה 'החתם סופר' (1762-1839), אשר מייצג את האורתודוקסיה ההונגרית הקנאית, הלוחמת ברוחות ההשכלה. במקביל לתנועת החילון שהתפתחה באירופה במחצית המאה השמונה

עשרה והתעצמה במאה התשע עשרה – עלתה גם תנועת התנגדות בעלת אפיונים חדשים, שמרניים וקיצוניים. כריאקציה להשכלה, ר' עקיבא שלזינגר קרא לשמרנות אדוקה ויצא כנגד כל מגמה של שינוי. בהשראת דברי החתם סופר בצוואתו הרוחנית "היזהרו משינוי השם ולשון, ולבוש נוכרי" כתב שלזינגר בשנת 1864: "היזהרו משינוי השם... שלא יעשו כמו שעושיין, שמי ששמו אהרן מכנה עצמו אדאלף, או משה מאריטין וכדומה...; 'שיהיו נזהרים משינוי הלשון': דלשון יהודית דילן [ידיש] יש לו דין כלשון הקודש...; ומלבוש נכרי ח"ו זה איסור מקרא... וסימן "ויבא יעקב שלם" (בראשית לג, יח) ראשי תיבות: שם לשון מלבוש" (ר' עקיבא יוסף שלזינגר, לב העיברי, א, עמ' כ-כב). לפי ר' עקיבא שלזינגר, בהשראת מדרשי חז"ל הגורסים כי "שלשה דברים לא שינו ישראל במצרים: שמותם ומלבושם ולשונם" (על פי במדבר רבה יג, כ) – שלמות האדם מתקיימת על ידי שמרנות וחוסר שינוי בשלושת התחומים הנזכרים. בהסבריו על האיסור בשינוי הלשון כותב הוא כי היידיש התקדשה וכי "יש לה דין כלשון הקודש":

אבותינו הקדושים עמדו על נפשם אף שהיו מוכרחים שלא לדבר בשפת עברי, עם כל זאת שינו את לשון לאומים ללשון עצמי של היהודים כדפירש רבינו ז"ל [החתם סופר], "ודתיהם שונות מכל עם" הדת של ישראל הוא להיות רק תמיד מובדל ומשונה מכל עם ולשון... ובזה מובן מה שרבינו מצווה הכא שיהיו נזהרים משינוי הלשון, דלשון היהודית [ידיש] דילן [שלנו] יש לו דין כלשון הקודש... וכן שמעתי וראיתי בשם האר"י הקדוש ז"ל... ואמר דהלשון שהסכימו היהודים והוא מיוחד ביניהם – יש לו קדושה ודינו כעין לשון הקודש. ועל כן מצווה רבינו ז"ל שלא ישנו לשונם בזמן הזה, והוא לשון היהודית [ידיש] דילן [שלנו]. (ר' עקיבא יוסף שלזינגר, לב העיברי, א, כא ע"ב).

הריאקציה לתנועת ההשכלה ולתופעת החילון הצמיחה שמרנות שקידשה בסופו של דבר את היידיש. אצל תלמידי החתם סופר היידיש התקדשה, לא משום שהיא היוותה כלי ללימוד תורה, כפי שהופיע בדבריו של ר' שניאור זלמן מלאדי, כי אם משום שהיא שימשה חיץ מן הסביבה המשתנה ומן החברה היהודית המודרנית במרחב האוסטרו-הונגרי, שזנחה את היידיש, עוד במאה התשע עשרה, לטובת השפות המקומיות. כאמור, לאחר מלחמת העולם הראשונה החברה החסידית אימצה גישה זו: "להיות רק תמיד מובדל", אשר התעצמה במחצית השנייה של המאה העשרים לאחר השואה, כפי שנראה להלן.

לשון: על פה וכתב, יידיש ועברית

גישה אחרת וייחודית, המעניקה ליידיש כוחות מיסטיים, מבוטאת בתורתו הקבלית של רבי אהרל'ה רוט, תורה אשר גרשם שלום התייחס אליה כתופעה מיסטית ייחודית בתולדות החסידות במאה העשרים (גרשם שלום, דברים בגו, פרקי מורשה ותחיה, עמ' 76). ר' אהרל'ה היה מייסדה של חבורת 'שומר אמונים', שממנה הסתעפו החסידויות הירושלמיות 'שומר אמונים', 'תולדות אהרון' ו'תולדות אברהם-יצחק'. תמיר גרנות הצביע על העובדה שר' אהרל'ה סבר כי היידיש מעלה ניצוצות מן הגרמנית ובכך מקהה את כוחה של גרמניה. על פי מסורת חז"ל, צאצאי עשיו הרשע, האדומים, הם בני גרממאיא. אומה זו כה חזקה שיכולה היא להחריב את העולם: "אמר יעקב לפני הקב"ה: רבנו של עולם אל תתן לעשו הרשע תאות לבו... זו גרממאיא של אדום. שאלמלי הן יוצאין – מחריבין כל העולם כולו" (מגילה, ו ע"ב). בהסתמך על תורת העלאת הניצוצות של האר"י, ובהנחה פרשנית מקובלת כי גרממאיא היא גרמניה – ר' אהרל'ה הציע פרשנות רדיקלית מיסטית, שבה השימוש ביידיש הוא אקט של לקיחה בשבי של השפה הגרמנית לשם העלאת ניצוצות ממנה, ובכך היידיש גם מקהה את כוחם של הגרמנים. דבריו הבאים יצאו לאור בשנת 1942 במהלך תקופת השואה:

ומי שחננו ה' בקצת דעה ושכל ידע שלא בחינם סיבב ה' לנו לבחור בלשון זארגאן [יידיש] הנדבר בלשון חול בקרב עם הקודש האשכנזים, כי אפילו דבר קטן כמו לנקוף אצבע קטן אינו בלתי השגחת המאציל העליון וכל שכן דבר אשר ישתמשו בו כלל ישראל. כי גלוי היה לפני בורא הרחמן מה שיעבור עלינו ומי יודע אם הלשון הזה הנדבר שנעשה ונגמר בהסתבכות זה הלשון וגם נתקלקל ממהותו וערכו בו הרבה מלשון הקודש, כי בזה מכניעים קצת שרי מעלה, ואם לא זה מי יודע אם היה נשאר לנו שריד בעוונותינו הרבים (ר' אהרן ראטה, קונטרס אהבת הבורא, מאמר צהלי ורוני, עמ' תד).

לאחר השואה מעמד היידיש, אשר זוהתה עם התרבות המזרח אירופאית שאבדה, התחזק והתקדש, והפך להיות מרכיב בחיזוק הקשר הנוסטלגי עם העבר. קדושת היידיש נבעה מתוך זיהויה כשפתם של קורבנות השואה.

סוד הקסם שבשפת האידיש הוא הכוח לחלחל אל נשמת הילד ולהתוות את מהלך חייו העתידי. הרי אין זה סוד ששפה מסוגלת לשלוח שורשים בלב, וכאשר השפה חיובית, נקייה, הרי ששורשים אלו ינכיטו את הפירות החיוביים, ולהיפך חלילה. העובדה ששפת היידיש נתקדשה על ידי מליוני יהודים אומרת

דורשני... האם אין כאן מעין שליחות לדורות בחסד השם יתברך לתת דריסת רגל והזדהות עם נשמותיהם הטהורות של הנספים, ולו גם דרך שפה שבה דברו על כל גווניה ומשמעות מסריה (מרים ווינשטוק, 'מאמע לשון' 9, תוספת שבת לגיליון המודיע, י"ח בתמוז תשנ"ט).

אומנם גישה זו לא ייחדה דווקא את החסידות, עם זאת לאחר חורבן יהדות מזרח אירופה, המונופול הכמעט בלעדי על שפת היידיש הפך להיות נחלת החברה החרדית בכלל והחברה החסידית בפרט. היידיש הפכה, במחצית השנייה של המאה העשרים, לשפת הדיבור ולסמל תרבותי עבור מספר חצרות חסידיים. השפה כמרכיב תרבותי מרכזי התקדשה באותה רמה שמנהגים מתקדשים והיידיש הפכה למנהג קדוש שיש לאחוז בו בבחינת "ואל תטוש תורת אמך" (משלי א, ח).

לאחר הקמת מדינת ישראל, הפכה היידיש בחצרות החסידים שהחלו להתבסס מחדש בארץ ישראל, לסממן המבדיל בינם לבין החברה החילונית דוברת העברית. במציאות החדשה בארץ ישראל בה שפת העברית הפכה לשפה המדוברת התקיים היפוך תפקידים מרתק. היידיש העממית, אשר קיבלה תפקיד של תריס תרבותי כנגד התרבות המודרנית שמיוצגת על ידי העברית, הפכה לכלי של התבדלות חברתית ושפה של קבוצת עילית-חסידית. העברית שהיה לה בעבר מעמד של שפת קודש הפכה ל'שפת רחוב' ואילו היידיש שהייתה במזרח אירופה, טרום השואה, 'שפת רחוב' – הפכה לשפת קודש!

בענין שפת יידיש, כבר כמדומה השבתי לכבודו, דאין ספק דאם אפשר מצוה יש בזה דרך למדו וחינכו רבותינו ואבותינו את הדורות... אודות שאלה יסודית בענין הלימוד בשפת יידיש, לאפוקי עברית, הנה אין ספק כי החינוך בבית בעברית לבד הוא חסרון גדול, כי מקשר בין רוצים בין אין רוצים לרוח היום של הרחוב, ולעומת זה שפת היידיש בפרט בדורינו יש לה מעלה שמקשר עצמו למסורת אבותינו (ר' שמואל הלוי ווזנר, שו"ת שבט הלוי, י, רלז).

ר' שמואל הלוי ווזנר (1913–2015), הפוסק הבולט ביותר בקרב הציבור החסידי בארץ ישראל במחצית השנייה של המאה העשרים ובראשית המאה העשרים ואחת, כתב מפורשות כי בנוסף לחשיבות שמירת המסורת הלשונית של "רבותינו ואבותינו", יש לדבר יידיש משום שהיא מבדילה בין דובריה לבין "רוח היום של הרחוב", היינו הלך-רוח תרבותי חילוני, אשר מתנהל בעברית.

לשון: על פה וכתב, יידיש ועברית

סיכום

החסידות כתנועה אוראלית בראשיתה, התבססה על קוליות (ע"ע), והתנהלה בשפת היידיש – בדרשות שנישאו בעל-פה, בסיפורים עממיים שהועברו מפה לאוזן, באמרות קצרות ושנונות ועוד. המעתק מן הממד האוראלי לממד הטקסטואלי נעשה בעיקר לאחר התמסדות התנועה והיה כרוך בתרגום היידיש לעברית ובהתרחקות החומר המודפס מן המקור. הדגש על הממד האוראלי שימש גם גורם מרכזי להתקדשותה של שפת היידיש, השפה שבה נשאו הצדיקים את דרשותיהם וסיפורי המעשיות שסיפרו. בנוסף, האיום התרבותי על החסידות העצים את ההתבדלות הפיסית והתרבותית של החסידים, והתבדלות זו העצימה וקידשה כמו גם שימרה את היידיש.

מבחר מחקרים להעשרה נוספת

אסולין, דלית, "שלא שינו את לשונם": יידיש חרדית בישראל", בתוך: קימי קפלן ונורית שטדלר (עורכים) מהישרדות להתבססות, תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה, ירושלים ותל אביב, תשע"ב, עמ' 101-115

הנ"ל, שימור ותמורה ביידיש החרדית בישראל, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ז

גרנות, תמיר, "גלות ישראל בארץ הקודש": היידיש והמבטא האשכנזי בפסיקה ובהגות החרדית בזמננו", מים מדליו, 18 (תשס"ז), עמ' 371-402

הרוי, זאב, "מה באמת אמר הרבי מרימנוב על הא' של 'אנכי'?", קבלה, לד (תשע"ו), עמ' 297-314

רייזר, דניאל ואבן-מעשה, אריאל, "דרשתו האחרונה של הרבי מגור בעל השפת אמת" – ומשמעות שפת היידיש לחקר הדרשה החסידית", קבלה: כתב עת לחקר כתבי המיסטיקה היהודית, ל (תשע"ד), עמ' 127-160

Doktor, Jan, "Yiddish and Early Hasidic Literature", *Jewish History Quarterly*, 247, 3 (2013), pp. 494-510

Evan-Mayse, Ariel and Reiser, Daniel, "Sefer Sefat Emet, Yiddish Manuscripts, and the Oral Homilies of R. Yehudah Aryeh Leib of Ger", *Kabbalah: Journal for the Study of Jewish Mystical Texts*, 33 (2015), pp. 9-43

Fishman, Joshua A., "The Holiness of Yiddish: Who Says Yiddish is Holy and Why", *Language Policy*, 1, 2 (2002), pp. 123-141

- Glinert, Lewis and Shilhav, Yosseph, "Holy Land, Holy Language: A Study of an Ultraorthodox Jewish Ideology", *Language in Society*, 20, 1 (1991), pp. 59–86
- Green, Arthur, "On Translating Hasidic Homilies", *Prooftexts*, 3 (1983), pp. 63–72
- Harshav, Benjamin, *The Meaning of Yiddish*, Berkeley 1990
- Isaacs, Miriam and Lewis, Glinert (eds.), *Pious Voices: Languages among Ultra-Orthodox Jews*, Berlin, 1999
- Weinreich, Max, *The History of Yiddish Language*, Paul Glasser (ed.), Shlomo Noble and Joshua A. Fishman (trans.), New Haven, 2008
- Wodzinski, Marcin, "War and Religion: or, How the First World War Changed Hasidism", *The Jewish Quarterly Review*, 106, 3 (2016), pp. 283–312